

tekst Kaj van Vliet, Het Utrechts Archief

Een dam in de Rijn

én een rel in Utrecht

De Lekdijk bij Wijk bij Duurstede bij hoogwater. De 465 meter lange dam in de Rijn beslaat het dijkgedeelte voor het park bij kasteel Duurstede, zie de pijlen. luchtfoto HDSR

Wie nu over de Lekdijk bij Wijk bij Duurstede loopt, kan zich moeilijk voorstellen hoe het er 900 jaar geleden uitzag. Op deze plaats splitste de rivier zich in de Rijn richting Utrecht en de Lek, die uitkwam bij het mondingsgebied van de Maas. In 1122 viel het besluit om de Rijn af te dammen, een voorwaarde om de grote moerassen in het stroomgebied van de Rijn, waaronder het Langbroek, te kunnen ontginnen. De afdamming was een zeer ingrijpende maatregel, die niet zonder slag of stoot tot stand kwam. Letterlijk, het leidde zelfs tot een gewapend treffen in Utrecht. De dam werd gelegd en voor de scheepvaart richting Utrecht kwam een alternatieve route. De Rijn tussen Wijk en Utrecht kennen we tegenwoordig als de Kromme Rijn.

De 465 meter lange dam die 900 jaar geleden in de Rijn is aangelegd, ligt tussen het westelijke uiteinde van de walmuur en kasteel Duurstede. Als onderdeel van de Lekdijk is de dam al lang niet meer als zodanig herkenbaar. Maar loop je erover, dan kun je je goed voorstellen dat het afdammen van de rivier een enorme klus moet zijn geweest. In de 12e eeuw beschikte men immers slechts over eenvoudige hulpmiddelen. De aanleg van de dam was dan ook een waterstaatkundig werk van formaat (zie kader 'Een waterstaatkundig werk van formaat, pag 8).

De eerste keer dat de dam wordt vermeld, is in een keizerlijke oorkonde voor bisschop Godebald van Utrecht uit 1165, pas ruim veertig jaar na de aanleg ervan. In het Latijn wordt de dam omschreven als 'de afsluiting van de Rijn, die in de volksmond *dam* wordt genoemd, bij of in de plaats die als Wijk wordt aangeduid' en daar 'in vroeger tijd was gelegd'. Een exacte datering van de aanleg is niet overgeleverd, maar er zijn meerdere aanwijzingen dat de dam in of heel kort na 1122 moet zijn gelegd. Vrijwel zeker is dat het besluit is genomen tijdens de rijksdag van de Duitse keizer Hendrik V die in dat jaar in Utrecht werd gehouden.¹

Een lumineus idee

Het idee om de Rijn af te dammen kwam uit de koker van de Utrechtse bisschop Godebald. Door afdamming zou de waterstand van de Rijn omlaag gaan, de rivier niet langer jaarlijks buiten zijn oevers treden en het mogelijk worden om de laaggelegen moerasgebieden in het stroomgebied tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht te ontwateren. Zo konden ook deze gebieden worden ontgonnen voor de landbouw (zie kader 'Tijdperk van de Grote Ontginningen', pag. 8). Ontginning zou zeer voordelig zijn voor

Door afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 werd de Lek de belangrijkste vaarweg. De vaarroute naar Utrecht ging in het vervolg via Lek, Hollandse IJssel en Vaartse Rijn. De Rijn werd afgewaardeerd tot een lieflijk stromende riviertje: de Kromme Rijn. bron: Ad van Bommel, 2009

de bisschop, die als landsheer de eerste rechten had op de woeste gronden. Door het land uit te geven aan zijn vertrouwelingen, zou hij tijns (een jaarlijkse betaling) kunnen innen en tegelijk zou het hun loyaliteit aan hem versterken, wat zijn positie als landsheer in de regio zou verstevigen. Waarschijnlijk had de bisschop zijn afdamningsplan al vóór aanvang van de rijksdag van 1122 met de keizer besproken. Godebald had ruimschoots de gelegenheid om hem er warm voor te maken: in de voorafgaande twee maanden verbleef hij namelijk aan het hof van de keizer. Het was belangrijk om het plan goed toe te lichten, want het afdammen van de Rijn bij Wijk betekende meer water door de Lek en een grotere kans op overstromingen langs de Lek en de Hollandse IJssel. Dit vergrootte de noodzaak voor bedijking langs deze rivieren.

Blokkade voor de scheepvaart

Aan een dam in de Rijn kleefde nog ander groot nadeel: het betekende een blokkade voor de scheepvaart. De Rijn gold bovendien als een *via regia*, een rijksvaarweg, waarbij voor een verregaande ingreep als deze toe-

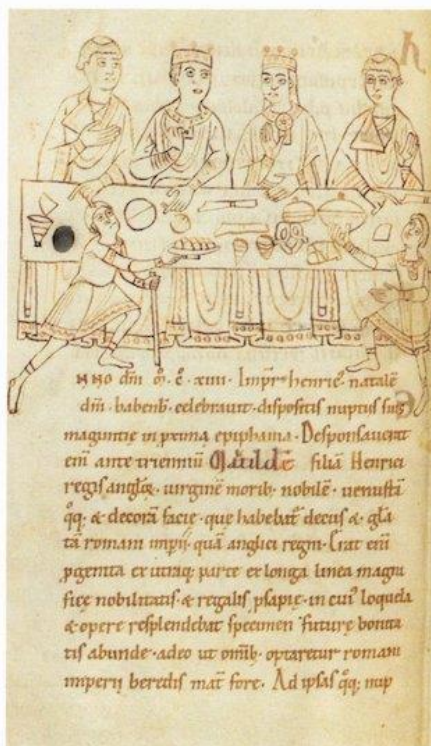
stemming van de keizer vereist was. Die zou nooit zijn goedkeuring geven als niet eerst een goede oplossing zou worden gevonden voor alle scheepvaartverkeer voorbij Wijk, richting Utrecht en Muiden, waar zich belangrijke handelsnederzettingen bevonden. Zo kende Utrecht al in de 11e eeuw vier jaarmarkten per jaar, die door kooplieden uit alle windstreken werden bezocht: uit het stroomgebied van de Rijn en de Moezel, uit het Friese kustgebied, maar ook uit Saksen, Denemarken en Noorwegen. De oplossing voor de scheepvaart werd gevonden in de aanleg van een nieuwe scheepvaartroute: een 8 kilometer lange Nieuwe Rijn, een kanaal dat de Rijn bij Utrecht met de Hollandse IJssel zou verbinden en tegenwoordig bekend staat als de Vaartse Rijn (zie kader 'Een Nieuwe Rijn', pag. 8). Deze nieuwe route via de Lek en de Vaartse Rijn was weliswaar ietsje langer maar een stuk minder bochtig dan de sterk meanderende Rijn tussen Wijk en Utrecht.

Aanloop naar de rijksdag

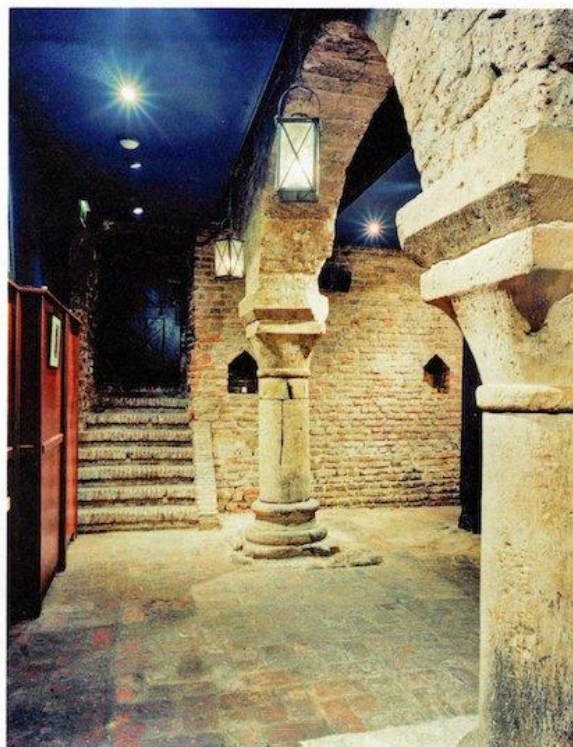
Met Pinksteren (14 mei 1122) arriveerde Hendrik V met zijn gevolg in Utrecht voor de daar te houden rijksdag. Keizerin Mathilde

¹ Hendrik V was keizer in het gehele Duitse rijk, dat naast ons land ook Oostenrijk, Zwitserland en delen van Frankrijk en Noord-Italië omvatte. Hij reisde voortdurend van de ene naar de andere stad, meestal een bischopsstad zoals Utrecht, waar hij over een eigen residentie beschikte. Elk jaar hield hij een aantal rijksdagen, vergaderingen waar de belangrijkste machthebbers uit een bepaalde regio met de keizer de actuele politieke kwesties bespraken. Zo'n rijksdag vond in 1122 in de dagen na Pinksteren in Utrecht plaats.

Links: Keizer Hendrik V met keizerin Mathilde aan zijn zijde, hier aan hun huwelijksmaaltijd kort na hun verloving in Utrecht in 1110. Miniatuur uit een keizerskroniek die in opdracht van Hendrik werd gemaakt, waarschijnlijk als cadeau aan Mathilde, circa 1114.

Rechts: Paleis Lofen in Utrecht. Resten van deze keizerlijke residentie in de burcht van de bisschop zijn bewaard gebleven in kelders van huizen tussen het Domplein en de Vismarkt. Vanaf 2 juni 2022 zullen die voor het publiek toegankelijk worden gemaakt. foto Het Utrechts Archief, 1999

reisde mee in het gezelschap. Zij koesterde goede herinneringen aan de stad, waar zij zich twaalf jaar eerder als jonge Engelse prinses met Hendrik had verloofd. Ook verschillende graven, de aartsbisschop van Keulen en andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders hadden zich voor de bijeenkomst in Utrecht verzameld. De beraadslagingen over allerlei rijkszaken duurden meerdere dagen en zullen voornamelijk hebben plaatsgevonden in de grote zaal van paleis Lofen, de residentie van de keizer in de burcht van de bisschop. Daar is vast opnieuw gesproken over de plannen voor de Rijndam. Ook Willem van Goye, graaf in de omgeving van Utrecht en het Kromme Rijngebied, en andere vooraanstaande leenmannen van de bisschop moesten bij die gesprekken betrokken zijn geweest, evenals de Utrechtse

schout en de burggraaf, beiden als vertegenwoordigers van de bewoners van de stad.

Tumult

Het verloop van de onderhandelingen zal wel altijd in nevelen blijven gehuld, maar zoveel is zeker: de belangen van de bisschop en de graaf en hun mannen botsten met die van de bewoners van Utrecht en Muiden. En ook de proosten (oversten) van de kapittels van de Dom en Oudmunster (de twee oudste kanunnikengemeenschappen in Utrecht), die tot de belangrijkste domeinheren behoorden in het Kromme Rijngebied, namen een eigen positie in. De beschikbare bronnen vertellen ons weinig over de precieze inhoud van het conflict. Ging het over het plan als zodanig of vooral over de manier waarop dat moest worden uitgevoerd? Of over de

middelen die daarmee waren gemoeid en wie daarvoor op moest draaien? Op enig moment liepen de gemoederen echter zo hoog op, dat het tot een gewapend treffen kwam tussen de mannen van de graaf en de bisschop enerzijds en de hovelingen van de keizer anderzijds, die al snel hulp kregen van Utrechtse omwonenden.

'Van alle zijden snelden gewapende troepen toe en het hele hof van de keizer en tegelijk de stad raakten in opschudding', aldus een eigentijdse kroniek. 'Er klonken verwarde strijdkreten, alsof er [...] een samenzwering tegen de keizer was beraamd. Een felle strijd ontbrandde waarbij de ene partij aanviel en de andere heftige tegenstand bood. Velen sneuvelden. De meeste burchtmannen [mannen van de bisschop] werden gevangengenomen, de anderen vluchtten in een versterkte toren die daar [in de burcht Lofen] stond. Ook de bisschop zelf werd als medeplichtige aan de laaghartige aanslag [op de keizer] en op aanklacht van majesteitsschennis onder bewaking gesteld.'

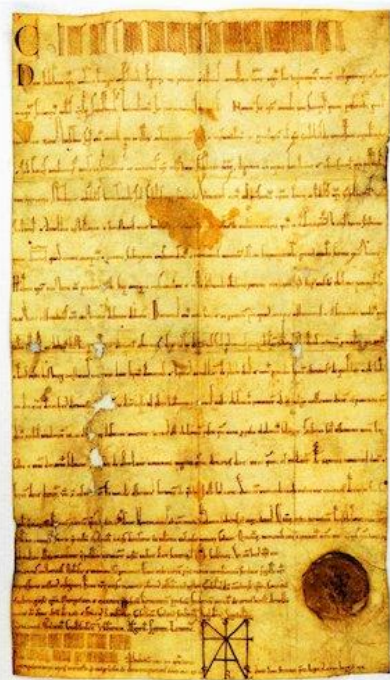
Winnaars en verliezers

Pas na bemiddeling van de aartsbisschop van Keulen en betaling van een flinke

- 2 Leenman of vazal: iemand die zich verplicht zijn leenheer, een adellijk heer of kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder, met raad en daad en met wapens in de strijd bij te staan in ruil voor een leengoed, een stuk land met bijbehorende rechten en inkomsten.
- 3 Schout: functionaris die namens zijn heer optrad als openbaar aanklager, hoofd van het opsporingsapparaat en als voorzitter van een gerecht op lokaal of regionaal niveau – een soort sheriff. Burggraaf: functionaris die namens zijn heer belast was met het toezicht op en de verdediging van een burcht.

**'Er klonken verwarde
strijdkreten, alsof er [...] een
samenzwering
tegen de keizer was
beraamd. Een felle
strijd ontbrandde'**

som geld werd bisschop Godebald weer in vrijheid gesteld. Graaf Willem werd uit zijn ambt gezet wegens hoogverraad. Ook verschillende andere leenmannen van de bisschop betaalden een hoge prijs. Anderen trokken juist profijt van hun steun aan de keizer. Zo kregen de proosten van Dom en Oudmunster een deel van de bestuurlijke bevoegdheden van graaf Willem toegewezen. En ook de inwoners van Utrecht en Muiden werden voor hun loyaliteit aan de keizer beloond: op 2 juni 1122 ontvingen zij in paleis Lofen uit handen van de keizer een plechtige oorkonde, waarin hij de rechten en privileges bevestigde die de bisschop al eerder aan de burgers had verleend. Eeuwenlang zouden de Utrechters en de Muidenaren aan deze oorkonde hun stadsrecht ontlelen. Zij mochten de stad beschermen met een aarden wal en kregen financiële gunsten ten koste van de bisschop. Zo werden de burgers van Utrecht vrijgesteld van de bisschoppelijke tol. Deze vrijstelling was bedoeld voor alle inwoners van de *ambitus*, de omloop of vrijheid van de stad. Op die 2e junidag van 1122 ontvingen de Utrechters nog een oorkonde. Daarin stelde de keizer de toltarieven vast die kooplieden van elders in Utrecht moesten betalen. Daarmee maakte de keizer een einde aan alle klachten over de te hoge tolgelden die de bisschop aan hen oplegde. Tot slot, zo blijkt uit de tekst van beide oorkonden, legden de Utrechters op die dag een eed van trouw af aan de keizer, die in hen een belangrijke bondgenoot zag tegenover hun ambitieuze, maar ook zeer eigengereide bisschop. Overigens ging de keizer wel akkoord met de aanleg van de dam en de Vaartse Rijn, waarvoor de

De beide oorkonden die op 2 juni 1122 door de Duitse keizer werden uitgevaardigd voor de inwoners van Utrecht en Muiden. Boven de oorkonde met de bevestiging van het stadsrecht, onder de oorkonde met de optekening van de tarieven van de Utrechtse tol.

werkzaamheden al snel ter hand werden genomen.

Welvaart voor stad en platteland

Tijdens een rijksdag vier jaar later, in 1126, trok bisschop Godebald opnieuw aan het kortste eind. Ditmaal ging het geschil over de rechten op het oostelijke deel van Langbroek, waar de ontginning van het veenmoeras na de afdamming van de Rijn op gang was gekomen. Godebald werd echter op de vingers getikt door de Domproost, die de bisschop erop wees dat de omringende bezittingen in Doorn en Cothen ooit aan de Domkerk waren geschonken, en de aangrenzende ontginning dus toekwam aan het Domkapittel. Het keizerlijk hof stelde de Domproost in het gelijk. Hierna werd de ontginning overgenomen door het Domkapittel. De ontginningen onder Sterkenburg en Driebergen bleven wel bij de bisschop.

Hoe dan ook, eeuwen later mogen we Godebald wellicht toch heel dankbaar zijn. Zelf kreeg hij misschien minder dan gehoopt, maar met zijn plan heeft hij wel een heel groot stempel gedrukt op het landschap van de Kromme Rijnstreek en de ontwikkeling van de nederzettingen in dit gebied. Door de dam veranderde de Rijn in de kalme waterloop van de Kromme Rijn en de voormalige moerassen in vruchtbare gronden. De aanleg van de Vaartse Rijn zorgde voor een goede scheepvaartverbinding richting Utrecht en verder. Utrecht profiteerde volop van de verleende stadsrechten en kon zich ontwikkelen tot de belangrijkste middeleeuwse stad in Nederland (zie kader De Oudegracht met zijn karakteristieke werfkelders pag 10).